
ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

Έλλην, Γραικός, Ρωμηός:
από το πολυεθνικό στο εθνικό

Οι όροι¹ που απαντούν στον τίτλο του άρθρου μπορεί να αναγνωσθούν και με την ακόλουθη σειρά: *Ρωμηός, Γραικός, Έλλην* ή και *Γραικός, Έλλην, Ρωμηός* ή *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, Έλλην*. Κάθε ανάγνωση υποκρύπτει και άλλη ιδεολογική, επιστημονική προσέγγιση, σχετικά με συλλογικούς προσδιορισμούς και ταυτότητες, που έχει αποτελέσει αντικείμενο ερευνητικού ενδιαφέροντος από επιστήμονες φιλόλογους, ιστορικούς, ανθρωπολόγους, κοινωνιολόγους, θεραπεύοντες την πολιτική επιστήμη, καθώς και αντικείμενο της δημόσιας ιστορίας στην Ελλάδα και διεθνώς. Το θέμα έχει ανακύψει ως ιστοριογραφικό πρόβλημα ήδη τον 19ο αιώνα, στο πλαίσιο της ανάδειξης των εθνικών ιστοριογραφιών,² αλλά και μέσα από τις διαμάχες για το γλωσσικό ζήτημα.³ Αφετηρία για τις σκέψεις που ακολουθούν ήταν η διαπίστωση ότι αυτοί οι όροι δεν κυριολεκτούσαν μόνο επί στατικών πληθυσμών, δεν προσδιόριζαν δηλαδή μόνο τους υπηκόους των πόλεων-κρατών/των εκτεταμένων πολιτικών οντοτήτων, όπως στην ελληνιστική εποχή, / των αυτοκρατοριών / του έθνους-κράτους, και ανάμεσά τους και τους εκκλησιαστικούς φορείς και τους πιστούς, αλλά αναφέρονταν και σε εμπόρους ταξιδευτές και εδραίους διαβιούντες σε ποικίλα πολιτικά και συχνά πολυεθνικά και πολυθρησκευτικά περιβάλλοντα, όπως και λογίους που συνομι-

---

1. Ευχαριστώ την Επιτροπή Ερευνών του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας του Ε.Κ.Π.Α., που μου έδωσε τη χρηματική δυνατότητα για βιβλιογραφική έρευνα και στις βιβλιοθήκες της Βιέννης. Εκτεταμένη μορφή του κειμένου είναι υπό δημοσίευση στο: Mario Re, Cristina Rognoni (επιμ.), *Byzantino-Sicula VII. Ritrovare Bisanzio. Giornate di studio sulla civiltà bizantina in Italia meridionale e nei Balcani dedicate alla memoria di André Guillou*. Atti del Convegno internazionale (Palermo 26-28 maggio 2016), Παλέρμο, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici «Bruno Lavagnini», Quaderni 18.

2. Η βιβλιογραφία είναι εκτενής: Κωστής Παλαμάς, «Ρωμικός και Ρωμιόσυνη», εφημ. *Άστυ*, αρ. 3926, 12.10.1901· το κείμενο αναδημοσιεύθηκε επεξεργασμένο: ο Ίδιος, *Άπαντα*, τ. 6, Αθήνα 1963, σ. 273-281· Νικόλαος Πολίτης, *Έλληνες ή Ρωμιοί*, Αθήνα 1901· στη συζήτηση που προκλήθηκε εντάσσεται και το έργο του Αργύρη Εφταλιώτη, *Η ιστορία της ρωμιόσυνης*, Αθήνα 1901.

3. Επιλεκτικά σημειώνω: Gunnar Hering, «Die Auseinandersetzungen um die griechische Schriftsprache», Mattei Cazacu και Christian Hannick (επιμ.), *Sprachen und Nationen im Balkanraum. Die historischen Bedingungen der Entstehung der heutigen Nationalsprachen*, Κολωνία και Βιέννη 1987, σ. 125-194.

λούσαν με τη Δύση και την Ανατολή, στην πρώιμη νεότερη εποχή αλλά και ως πέρα από τα μέσα του 19ου αιώνα.

Les mots et les choses, κατά τον Foucault,⁴ για την επιχειρηματολογία που θα ακολουθήσει πετυχημένη επίσης και η αναφορά από τον Σπύρο Βρυώνη σε μια *School of names*.⁵ Επαναανάγνωση των πηγών, επαναπροσέγγιση της ιστορίας των ιδεών χωρίς τις θετικιστικές βεβαιότητες του παρελθόντος. Το 1989 υπήρξε καταλυτική χρονιά των θεωρητικών επαναπροσεγγίσεων. Αναδείχθηκαν νέες τάσεις έρευνας για ιδεολογίες που θεωρούνταν ως τότε παρωχημένες και ενίοτε «συντηρητικές», όπως ο εθνικισμός. Η στροφή προς τη μελέτη του εθνικισμού, εμπλουτισμένη και με θεωρητικές προσεγγίσεις περί τη διαμόρφωση θρησκευτικών, κοινωνικών, εθνικών ταυτοτήτων, αναδύθηκε και έντονη κατά την εποχή της άνθισης της νεοελληνικής ιστοριογραφίας.⁶ Στην αναθέρμανση των συζητήσεων διεθνώς, αλλά και στην Ελλάδα, οδήγησε και πλειάδα θεωρητικών τάσεων, όπως της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της γλωσσικής στροφής, καθώς και της κειμενικής, αφηγηματικής ανάλυσης⁷ ως μεθόδου ανάγνωσης των πηγών, που εν πολλοίς ήλθε να ταραξει τις βεβαιότητες παρελθουσών τάσεων. Η παράλληλη σχεδόν ανάπτυξη των *cultural studies*, των πολιτισμικών μεταφορών, αλλά και της *intellectual history*⁸ οδήγησαν σε πλουραλισμό προσεγγίσεων. Σε αυτόν συνέβαλε και η ανάδειξη μετανεωτερικών θεωρήσεων που θέλησαν να ταραξουν ιστορικές βεβαιότητες για την αντικειμενικότητα στην επιστήμη της ιστορίας.

4. Michel Foucault, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Παρίσι 1966.

5. Speros Vryonis, «Greek Identity in the Middle Ages», *Byzance et l'hellénisme: L'identité grecque au Moyen-Âge. Etudes Balkaniques, Cahiers Pierre Belon* 6 (1999) 27.

6. Πασχάλης Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Πρακτικά*, τ. 1-2, Αθήνα 2004· Βαγγελής Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006· Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές του Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του εθνικού σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα 2012.

7. Επιλεκτική βιβλιογραφία: Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*, Βαλτιμόρη 1975· Victoria E. Bonnell και Lynn Hunt (επιμ.), *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*, Λονδίνο 1999· Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή κ.ά., «Αφηγηματικές στρατηγικές στην ιστορική γραφή. Οι προτάσεις των Hayden White, Paul Ricoeur, Jęzay Turolsky και τα περιοδικά *Past and Present*, *Annales*, *Μνήμων* και *Τα Ιστορικά*», *Μνήμων* 15 (1983) 211-256· Gerard Noiriel, *Sur la «crise» de l'histoire*, Παρίσι 2005.

8. Επιλεκτικά Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (επιμ.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache*, τ. 1-8, Στουτγάρδη 1997-1998· Hans-Jürgen Lauthenik, *Interkulturelle Kommunikation. Interaktion, Fremdwahrnehmung, Kulturtransfer*, Βαϊμάρη 2005· *Διασημιακή Ιστορία: όψεις μιας σύγχρονης σκέψης. Κείμενα των Roger Chartier, Dominick La Capra, Hayden White*, μτφρ. Έφη Γαζή, Έλσα Κοντογιώργη, Γιώργος Κόκκινος, Αθήνα 1998.

Οι μετανεωτερικές θεωρήσεις, τουλάχιστον στη νεοελληνική περίπτωση, βρήκαν κυρίως απήχηση στην ανάλυση του εθνικισμού, που, όταν αναδύθηκε τον 19ο αιώνα, εθεωρείτο προοδευτική ιδεολογία. Απήλλασσε τους λαούς από απόλυτες μοναρχίες, από υποταγή σε αυτοκρατορίες και οδηγούσε στην ανεξαρτησία. Στην πρόσφατη νεοελληνική συζήτηση, η ενασχόληση με το θέμα αποτέλεσε και αντικείμενο της δημόσιας ιστορίας, με πλήθος αντικρουόμενων απόψεων στον ημερήσιο Τύπο, στην τηλεόραση κ.λπ.⁹ Η συζήτηση εντάθηκε γύρω από τη γένεση του ελληνικού έθνους –με έμφαση εκείνη της «κατασκευαστικής» οπτικής–, την ανάδειξη των ταυτοτήτων, τη με σκεπτικισμό χρήση των όρων, στους οποίους επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη.

Αυτή η προβληματική, που έχει οδηγήσει σε πλούσια παραγωγή μελετών, εξελίχθηκε παράλληλα με το ενδιαφέρον για τη μελέτη των αυτοκρατοριών.¹⁰ Η ανάπτυξη των μετα-αποικιακών σπουδών οδήγησε και σε έρευνες που είχαν ως επακόλουθο και κάποια αναθεώρηση των σχέσεων εξουσίας και αποικιών, αλλά και εκ νέου προσέγγιση των αυτοκρατοριών –ενίοτε θετικών και για τους υπηκόους τους–, των θεσμικών εξελίξεων, της λεγόμενης *tolerance*, της ανάδειξης elites και του ρόλου τους προς την εθνική ανεξαρτησία κ.λπ.¹¹ Ο εθνικισμός

9. Η συζήτηση επικεντρώθηκε γύρω από την έκδοση ως μονογραφίας παλιάς διάλεξης του Νίκου Σβορώνου, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, προλεγόμενα: Σπύρος Ασδραχάς, Αθήνα 2004, της μονογραφίας του Αντώνη Λιάκου, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Αθήνα 2005 και οδήγησε για πάνω από 20 χρόνια σε πραγματικό debate στον Τύπο, στην Τηλεόραση, αλλά και σε επιστημονικά περιοδικά. Η ιστοριογραφική παραγωγή περί τον νεοελληνικό εθνικισμό αποτέλεσε και θέμα συνεδρίων και επιστημονικών μελετών. Ενδεικτικά: Δημήτριος Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιοματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα 1983· Martin Blinkhorn και Ihanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα 1990· Artemis Leontis, *Topographies of Hellenism: Mapping the Homeland*, Ίθακα 1995· Gregory Jusdanis, *The Necessary Nation*, Πρίνστον και Οξφόρδη 2001· Dimitris Tziovas (επιμ.), *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters Since the Enlightenment*, Άλντερσοτ και Μπέρλινγκτον, Ashgate, 2003· Θάνος Βερέμης και Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006· Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, Άλντερσοτ και Μπέρλινγκτον, Ashgate, 2008· Δημήτρης Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα 2009· Vassilis Gounaris και Yannis Frangopoulos, «La quête de la nation grecque moderne et le “cas grec” comme un cas paradoxal de la construction du fait national contemporain», *Socio-anthropologie* 23-24 (2009) 1-21· Peter Mackridge, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, Οξφόρδη 2009· Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Ιστοριογραφία και εθνογενετικές ανα-κατασκευές», *Νέα Ευθύνη* 8 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2011) 558-566.

10. Anthony Pagden, *Peoples and Empires. A Short History of European Migration, Exploration, and Conquest, from Greece to the Present*, Νέα Υόρκη 2003· Jane Burbank και Frederick Cooper (επιμ.), *Empires in World History. Power and the Politics of Difference*, Πρίνστον και Οξφόρδη 2010.

11. Επιλεκτικά: Leon Carl Brown (επιμ.), *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Νέα Υόρκη 1996· Karen Barkey και Mark von Hagen (επιμ.), *After Empire: Multiethnic*

δεν μελετήθηκε μόνο από την πλευρά της επίδρασης του διαφωτισμού ή και της Γαλλικής Επανάστασης και των επαναστάσεων του 19ου αιώνα, αλλά και μέσα από τη συζήτηση της «κληρονομιάς» (*legacy*)¹² των αυτοκρατορικών αυτών σχηματισμών και της συμβολής τους στη διαμόρφωση εθνικών ταυτοτήτων και ανάδειξη εθνικών κρατών.

Η επιχειρηματολογία, όσον αφορά στο δεύτερο σκέλος του τίτλου της μελέτης μου, θα επικεντρωθεί σε αυτή τη *legacy* των όρων και την εννοιολογική αλληλοδιαπλοκή τους σε χρονικά, χωρικά, ανθρώπινα περιβάλλοντα – και μάλιστα, συχνά, σε ανθρώπινες ομάδες εν κινήσει: διοικούντων/διοικουμένων, εδραίων/μετακινουμένων εντός και εκτός πολυεθνικών και συχνά πολυθρησκευτικών κρατικών σχηματισμών, αλλά και ένταξή τους σε άλλες αυτοκρατορίες ή κρατικά μορφώματα, στην αλλαγή του κοινωνικού, πνευματικού, πολιτικού ρόλου τους και την εκάστοτε διαφοροποίηση περιεχομένου των όρων.

Οι υπό εξέταση όροι σχετίζονται και με τη διαμόρφωση εθνικών ταυτοτήτων, που με την εμφάνιση του εθνικισμού οδήγησαν και στην ίδρυση κρατών, αλλά και στην προκληθείσα συζήτηση για τον εντοπισμό ή όχι εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων ή συνδηλώσεων σε εποχές προ του 19ου αιώνα.¹³ Οι αναζητήσεις αυτές προέβαλλαν και την ανασημασιοδότηση όρων που στο παρελθόν απαντούσαν με διάφορο περιεχόμενο. Τέτοιοι όροι είναι λοιπόν οι *natio/nation*, *γένος/έθνος*,¹⁴ αλλά και οι όροι με τους οποίους αποκαλούνταν ή αυτοαποκαλούνταν οι επιμέρους λαοί ανά περιόδους και περιοχές. Οι περισσότερες συζητήσεις είχαν ως αντικείμενο εξέτασης λαούς που κατά τεκμήριο υπήρξαν υπήκοοι πολυεθνικών/πολυθρησκευτικών αυτοκρατοριών, ιδίως από την ύστερη μεσαιωνική εποχή

Societies and Nation-building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires, Οξφόρδη 1997· Tim Buchen και Rolf Malte (επιμ.), *Eliten im Vielvölkerreich. Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850-1918)*, Βερολίνο 2015· και κυρίως Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης και Λονδίνο 2016.

12. Heinz Duchhardt και Andreas Kunz (επιμ.), *Reich oder Nation? Mitteleuropa 1780-1815*, Μάνιτς 1998· Alexei Miller και Alfred Rieber (επιμ.), *Imperial Rule*, Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη 2004· Tea Sindbaek και Maximilian Hartmuth (επιμ.), *Images of Imperial Legacy. Modern Discourses on the Social and Cultural Impact of Ottoman and Habsburg Rule in Southeastern Europe*, Μίνστερ 2011· Frederick F. Anscombe, *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Νέα Υόρκη 2014.

13. Και εδώ η συζήτηση είναι μεγάλη και αντικρουόμενη, κυρίως μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Λονδίνο 1991· για κριτική τοποθέτηση στη συζήτηση που ακολούθησε, βλ. Michel Bouchard, «A Critical Reappraisal of the Concept of the “Imagined Community” and the Presumed Sacred Languages of the Medieval Period», *National Identities* 6/1 (2004) 3-24· επίσης Azar Gat με Alexander Yakobson, *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press 2013.

14. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 80-86.

κ.ε. (Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, Αψβουργικής/Αυστροουγγαρίας, Ρωσικής, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), ή πληθυσμών που συναποτελέσαν έθνη-κράτη (π.χ. Ιταλίας, Γερμανίας), και, λιγότερο, εκείνων των κρατικών σχημάτων που μπορούσαν να «τεκμηριώνουν» σχέση κράτους και έθνους ήδη από την πρώιμη νεότερη εποχή (π.χ. Γαλλίας, Αγγλίας).

Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, θα επιχειρήσω να προσεγγίσω την ιδεολογική επίδραση που γνώρισαν οι όροι *Έλλην*, *Γραικός*, *Ρωμής*, μέσα στις μεταβολές που συνέβησαν εντός αυτοκρατορικών συστημάτων στις περιοχές όπου κατοικούσαν ή μετακινούνταν ομάδες πληθυσμών στους οποίους αποδίδονταν –ή με τους οποίους όρους αυτοαποκαλούνταν– αυτοί οι πληθυσμοί ή μεμονωμένα άτομα. Μπορεί η έμφαση στην εθνική σημασιολογία να δόθηκε, κυρίως, στα τέλη του 18ου αιώνα και να οδήγησε στη σταδιακή ίδρυση εθνικών κρατών στη νοτιοανατολική Ευρώπη, όμως εθνοτικές «συνδηλώσεις» προϋπήρχαν και αναδείχθηκαν στη συνέχεια.¹⁵

Σε αναφορά με το θέμα, θα μπορούσαν προκαταρκτικώς να τεθούν τα ερωτήματα, γιατί η *ρωμιοσύνη*¹⁶ που ύμνησε ο Γιάννης Ρίτσος και μελοποίησε ο Μίκης Θεοδωράκης, η οποία, ενώ ταυτίσθηκε με την ανδρεία των Ελλήνων στη σύγχρονη εποχή μας και με τη θέλησή τους για ελευθερία και αναζωογόνηση του έθνους, του λαού, για κοινωνικούς και όχι μόνο αγώνες, εντούτοις προέκυψε από έναν όρο που ανάγει στην υπηκοότητα του ρωμαίου πολίτη, μιας αυτοκρατορίας δηλαδή η οποία επεκτάθηκε προς ανατολάς και κατέλαβε τους χώρους και τους λαούς όπου ήκμασε ο αρχαίος ελληνικός και ο ελληνιστικός πολιτισμός;¹⁷ Πώς εξηγείται ότι η λεγόμενη *Romanitas* / *Romanness* δεν απέκτησε αντίστοιχο ιδεολογικό περιεχόμενο ταύτισης στους λαούς που κατοικούσαν στο αρχικό κέντρο αυτής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας; Η αναβίωση σχετικών επιστημονικών συ-

15. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική στις πρόσφατες θεωρίες περί εθνικισμού, βλ. Paul Lawrence, *Nationalism: History and Theory*, Χάρλοου 2005· για τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, βλ. Roderick Beaton και David Rick (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Φάρναμ 2009, ιδίως την εισαγωγή των επιμελητών, κυρίως σ. 8-11, και τη μελέτη του Paschalis M. Kitromilides, «Paradigm Nation: The Study of Nationalism and the “Canonization” of Greece», Beaton και Rick (επιμ.), ό.π., σ. 21-32.

16. Πβ. την ερμηνεία του Μίκη Θεοδωράκη, «Ο Ταμένος - Τη Ρωμιοσύνη μην την κλαις», <https://www.youtube.com/watch?v=Π.h9IxuW00M> (τελευταία ανάκτηση: 17.1.2017).

17. Ο Αδαμάντιος Κοραής, *Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας, όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, Εις την Βενετίαν, 1805, σ. 37-39, εξ αιτίας αυτής της υποταγής στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν προέκρινε τη χρήση του όρου *Ρωμαίος* για να δηλώσει τους ομογενείς του· βλ. ο Ίδιος, *Σάλπισμα πολεμιστήριον*, Εν Αλεξανδρεία, Εκ της ελληνικής τυπογραφίας Ατρομήτου του Μαραθωνίου, 1801, σ. 8-9· Olga Augustinos, «Philhellenic Promises and Hellenic Visions: Korais and the Discourses of the Enlightenment», Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms*, ό.π., σ. 169-200.

ζητήσεων¹⁸ μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την πορεία της ταυτότητας του «ρωμαίου πολίτη»¹⁹ μετά τη διάλυση του δυτικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αν στη Δύση «εκφραστή» της όποιας *Romanness* αποτέλεσε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, χωρίς όμως να σημειωθεί διάχυση της αντίστοιχης εθνικού ή εθνοτικού περιεχομένου ταυτότητας στους πιστούς· αν το 800 ο πάπας Λέων Γ' απένειμε τον τίτλο του ρωμαίου αυτοκράτορα στον Κάρολο Α'²⁰ ή αν αργότερα (962)²¹ απαντά και η επωνυμία της *Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, εντούτοις στους λαούς της δυτικής Ευρώπης δεν αποτέλεσε η *Romanitas* ιδιαίτερο πεδίο ταυτότητας. Είναι άλλωστε γνωστή η αντίδραση των Βυζαντινών να αναγνωρίσουν τον τίτλο του ρωμαίου αυτοκράτορα στον Καρλομάγνο.²² Τη *Romanitas/Romanness* οικειοποιήθηκαν περισσότερο οι αυτοκράτορες του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Η *Romanitas* αποτελεί και σήμερα σημείο επιστημονικής συζήτησης ανάμεσα στους ιστορικούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.²³

Το ενδιαφέρον, αν και οξύμωρο, είναι ότι η σταδιακή πολιτικοστρατιωτική αποξένωση της Δύσης από την Ανατολή έφερε στο προσκήνιο την επικράτηση του όρου *Graecus/Greco*, με τον οποίο οι Δυτικοί θα αποκαλούσαν πλέον τους ρωμαίους αυτοκράτορες και πολίτες του ανατολικού τμήματος,²⁴ και λόγω της επικράτησης της ελληνικής γλώσσας, τουλάχιστον στη διοικητική, εκκλησιαστι-

18. Walter Pohl, «Romanness: A Multiple Identity and Its Changes», *Early Medieval Europe* 22/4 (2014) 406-418· Clemens Gantner, Cinzia Grifoni, Walter Pohl, Marianne Pollheimer (επιμ.), *Transformations of Romanness in the Early Middle Ages: Regions and Identities* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Millennium-Studien / Millennium Studies 71), Βερολίνο και Βοστώνη 2018· βλ. όμως και <https://6001transformer.blogspot.gr/2013/10/transformations-of-romanness.html> (τελευταία ανάκτηση: 12.6.2017).

19. Κώστας Μπουραζέλης, *Οι τρόφιμοι της Λύκαινας. Συνοπτική ιστορία των Ρωμαίων και της πολιτείας τους από την ίδρυση της Ρώμης έως και την εποχή του Διοκλητιανού (753 π.Χ. - 305 μ.Χ.)*, Αθήνα 2017, σ. 329.

20. Pagden, *Peoples and Empires*, ό.π., σ. 57, 71.

21. Το 1157 ο Φρειδερίκος Α' προσέθεσε στον τίτλο του τη λέξη «Άγιος» και η αυτοκρατορία έγινε εκτός από «Ρωμαϊκή» και «Αγία». Στο ίδιο, σ. 72.

22. Βασίλειος Καραγεώργος, *Λιουτπράνδος: ο Επίσκοπος Κρεμώνης ως ιστορικός και διπλωμάτης: συμβολή εις την έρευναν της Ιστορίας της Δύσεως και των μετά του Βυζαντίου διπλωματικών σχέσεων αυτής κατά τους 9ον και 10ον αιώνες*, Αθήνα 1978.

23. Πάρις Γιουναρίδης, *Γένος Ρωμαίων: Βυζαντινές και Νοελληνικές ερμηνείες*, Αθήνα 1996· Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Κέιμπριτζ, Νέα Υόρκη, Μελβούρνη 2007· ο ίδιος, «The Social Scope of Roman Identity in Byzantium: An Evidence-Based Approach», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 27 (2017) 172-210· αλλά και Ioannis Stouraitis, «Roman Identity in Byzantium: A Critical Approach», *Byzantinische Zeitschrift* 107 (2014) 175-220. Βλ. και μελέτες στον εκδιδόμενο εδώ τόμο.

24. Herbert Hunger, *Graeculus Perfidus Ιταλός Ιταμός. Il senso dell'alterità nei rapporti Greco-Romani ed Italo-Bizantini*, Ρώμη 1987.

κή, αλλά και εν πολλοίς στην πολιτισμική ορολογία στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Όλο και πιο συχνά από τον 8ο αιώνα θα έκαναν την εμφάνισή τους κείμενα με τίτλους *contra Graecos, contra errores Graecorum*.²⁵ Μπορεί ο όρος *Γραικός* να ταυτίζεται, σύμφωνα με κάποιες πηγές,²⁶ με ομάδα Βοιωτών που εγκαταστάθηκαν στην Ιταλία τον 8ο π.Χ. αιώνα²⁷ ή με τον πρόγονο του Έλληνα ή και ταυτόσημου με τον Έλληνα της Δωδώνης στην Ήπειρο, οι αρνητικές όμως αποχρώσεις και τα στερεότυπα με τα οποία ενδύθηκε η πρώτη επαφή των Ρωμαίων στην κοιτίδα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με Έλληνες, αρκετοί από τους οποίους ήταν πρόσφυγες –μετά τον 2ο π.Χ. αιώνα–, οδήγησαν και στη σώρευση μιας αρνητικής διάθεσης απέναντι στον *Graecus* ή, ενίοτε, και στον αρνητικό τύπο: *Graeculus*.²⁸ Το Σχίσμα των Εκκλησιών και οι προσπάθειες για διάλογο ανάμεσα στην Ανατολική και Δυτική Εκκλησία προσέθεσαν και άλλο περιεχόμενο στον όρο *Greco*: οι εκπρόσωποι της Καθολικής Εκκλησίας απέδιδαν με αυτό τον όρο τους κατά συγχώνευση ελληνόγλωσσους πιστούς του ανατολικού δόγματος (*Greci Orientali*) ή πάντως τους κατοικούντες στην Ανατολή.²⁹ Μόλις στην εποχή της Αναγέννησης, με τη στροφή στη μελέτη των αρχαίων ελληνικών κειμένων και του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και τη μετακίνηση ελληνικών λογίων στη Δύση, εμφανίζονται διαφοροποιήσεις με θετική πια σημασιοδότηση του όρου *Greco/Greek*.

Στη μεταβολή αυτή είχαν συμβάλει και οι αλλαγές που είχαν συμβεί στα ύστερα μικρότερα αυτοκρατορικά σχήματα στην Ανατολή, αυτό της Νίκαιας ή και της Τραπεζούντας ή και του Δεσποτάτου του Μορέως, μετά τις κατακτήσεις των Σταυροφόρων. Η συρρίκνωση της πάλαι ποτέ μεγάλης (Ανατολικής) Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οδηγούσε σε αναστοχασμό ηγετών και ευαίσθητων διανοητών.³⁰ Οι μεγάλες αυτοκρατορίες συνδιαμόρφωναν λαούς, κοινωνίες και συνειδήσεις· η συρρίκνωση σε μικρότερα αυτοκρατορικά σχήματα οδηγούσε σε διαφοροποιή-

25. Δήμητρα Μηνάογλου, *Ανθελληνική και φιλελληνική γραμματεία στην αυλή του Καρόλου του Φαλακρού*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2011· Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ο Αναστάσιος Μιχαήλ ο Μακεδών και ο Λόγος περί Ελληνισμού*, Αθήνα 2013.

26. Θεόδωρος Γιαννόπουλος, «Πόθεν και πότε οι Έλληνες;» *Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού*, Ηράκλειο 2014, ιδίως σ. 20-34.

27. https://el.m.wikipedia.org/wiki/Ονομασίες_των_Ελλήνων (τελευταία ανάκτηση: 12.6.2017).

28. Hunger, *Graeculus Perfidus*, ό.π.

29. Η ανάλυση του όρου *Ανατολή* ξεφεύγει από τα όρια αυτής της μελέτης· εδώ πάντως αναφέρομαι στη διάκριση που προέκυψε μετά τον χωρισμό των δύο Εκκλησιών.

30. Βλ. Gill Page, *Being Byzantine. Greek Identity Before the Ottomans*, Κέμπριτζ, Νέα Υόρκη κ.α. 2008, σ. 85-93 κ.α.

σεις ιδεολογικές, νέους διοικητικούς προσανατολισμούς και ταυτότητες, που εν πολλοίς θα εμφανιστούν με νέα συμφραζόμενα σε μεταγενέστερες εποχές, όταν θα άρχιζε η κατάλυση των αυτοκρατορικών σχημάτων και θα άνοιγε ο δρόμος για τη δημιουργία των εθνικών κρατών.³¹ Οι αυτοκράτορες και λόγιοι της Νίκαιας ελλήνιζαν³² πλέον. Όπως γράφει η Τόνια Κιουσοπούλου, *όλοι οι λόγιοι του 15ου αι. αναγνώριζαν εαυτούς ως Έλληνες. Τους συνέιχε η ελληνική γλώσσα.*³³ Αν και το νέο αυτοκρατορικό σχήμα εδαφικά ήταν η σκιά της παλιάς κραταιάς αυτοκρατορίας, εντούτοις η ελληνίζουσα εναπομείνασα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και οι επανελθόντες στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης Παλαιολόγοι, αλλά και η παλαιολόγεια αναγέννηση, δημιούργησαν διαύλους επικοινωνίας και ώσμωσης –ή και αντιπαράθεσης με τη Δύση– και συνεπώς οδήγησαν σε αλλαγές του περιεχομένου του όρου *Greco*, αλλά και στη σταδιακή επανασημασιοδότηση του όρου *Έλλην*.³⁴ Ο Έλλην, ήδη σε πρωιμότερο χρόνο και σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή,³⁵ τον Ιωάννη Δούκα Βατάτση,³⁶ τον Νικηφόρο Βλεμμύδη,³⁷ τον Θεόδωρο Β' Λάσκαρη [αποκαλούσε *Έλληνικόν, Ελλάδα* την Αυτοκρατορία της Νίκαιας],³⁸

31. Pagden, *ό.π.*, σ. 32-33.

32. Για τις ταυτότητες στο Βυζάντιο, βλ. βιβλιογραφία στο *ByzIdeo*, <https://byzideo.blogspot.gr/pliteratur-on-byzantine-identity.html> (τελευταία ανάκτηση: 2.3.2017).

33. Τόνια Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, σ. 218, στις σ. 201-234 εξαιρετική ανάλυση για τις συλλογικότητες στο ύστερο Βυζάντιο, τις έννοιες *γένος, έθνος, πατρίδα* και τους όρους που με απασχολούν εδώ.

34. Επιλεκτικά: Speros Vryonis (επιμ.), *The «Past» in Medieval and Modern Greek Culture*, Μαλμπού 1978· Claudia Rapp, «Hellenic Identity, «Romanitas» and Christianity in Byzantium», *Katerina Zacharia* (επιμ.), *Hellenisms*, *ό.π.*, σ. 127-147· και κυρίως Θεοδώρα Παπαδοπούλου, *Συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο. Συμβολή στον προσδιορισμό της αυτοαντίληψης των Βυζαντινών κατά την λόγια γραμματεία τους (11ος-αρχές 13ου αι.)*, Αθήνα 2015.

35. *Καί ἔστιν ἰδεῖν καί Λατῖνον ἐνταῦθα παιδοτριβούμενον καί Σκύθην ἐλληνίζοντα καί Ῥωμαῖον τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα μεταχειριζόμενον καί τὸν ἀγράμματον Ἑλληνα ὀρθῶς ἐλληνίζοντα. *Annae Comnenae Alexias* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis 40/1), εκδ. Diether R. Reinsch και Athanasios Kambylis, Βερολίνο 2001, *Αλεξιάς Πεντεκαϊδεκάτη*, 7,7-8,1, (σ. 484-485). Ευχαριστώ πολύ τη συνάδελφο κ. Κατερίνα Νικολάου για την πληροφορία.*

36. Ο Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτσης στα 1237 προς τον πάπα Ιρηγόριο Θ': *ὅτι ἐν τῷ γένει τῶν Ἑλλήνων ἡ σοφία βασιλεύει [...] καί ὅτι ἀπὸ τοῦ γένους [αὐτῶν] ἡ σοφία καί τὸ ταύτης ἦνθησεν ἀγαθόν, καί εἰς τοὺς ἄλλους διεδόθη, ὅπόσοι τὴν ἄσκησιν αὐτῆς καί κτήσιν διὰ πολλῆς τίθενται φροντίδος. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ἱστορία του Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 1, *Αρχές και διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 76.*

37. Στο *ίδιο*, σ. 77, υποσημείωση 2.

38. *ὅπoταν δὲ ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Σάρδεων ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐπανελθὴ πρὸς τὸ Ἑλληνικόν. Στο ἴδιο*, σ. 77, υποσημείωση 3· ἢ: *Σὺ δὲ πότε ἂν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἀνέλθῃς εἰς τὴν Ἑλλάδα· πότε ἂν δὲ καὶ τὴν Θράκην διελθῶν τὸν Ἑλλήσποντον διαπεράσῃς καί τὴν ἔσω Ἀσίαν κατίδῃς. Στο ἴδιο*, υποσημείωση 4· βλ. και ἄλλο απόσπασμα στην Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σ. 226· αλλά και: *Σὺ μὲν, ὦ Ἄγιοθεοδωρίτα, [...] ἀλλὰ τῇ Ἑλληνίδι διαλέξομαί σοι διαλέκτω, ἦν καὶ μάλλον ἡσπασάμην ἢ τὸ ἀναπνεῖν. Johannes Koder*

τον Γεμιστό Πλήθωνα,³⁹ τον Βησσαρίωνα⁴⁰ και άλλους, αποκτά και πρώιμο εθνοτικό περιεχόμενο, χωρίς όμως η ρωμαϊκή ταυτότητα να απεμπολείται.⁴¹ Οι όροι Έλλην/Ελλάς απαντούν και σε πολλές από τις εκκλήσεις ελλήνων λογίων προς ηγεμόνες και εκκλησιαστικούς εκπροσώπους στη Δύση κατά τους 15ο και 16ο αιώνες, με τις οποίες επεδίωκαν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον τους για τους υποτελείς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ομογενείς τους.⁴²

Τον όρο της *Ρωμαϊκής Εκκλησίας* κράτησαν και οι ανατολικές εκκλησιαστικές αρχές για λογαριασμό του Πατριαρχείου, επίκληση που θα εδραιωθεί ως σήμερα, ιδίως μετά την εγκατάσταση των Οθωμανών στην Κωνσταντινούπολη και την ανάρρηση του Γενναδίου στον πατριαρχικό θρόνο. Ο πατριάρχης των «απίστων» (*kefere*), ο πατριάρχης των *Ρωμαίων* κατά την αυτοαπόκλησή του,⁴³ θα αποτελέσει την ανώτερη αναγνωρίσιμη εκκλησιαστική αρχή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι οθωμανοί ηγέτες υιοθετούν τον όρο *Rum / Rumeli* για τον προσδιορισμό του ευρωπαϊκού *eyalet* της αυτοκρατορίας, έχοντας τα τουρκικά φύλα από τον 11ο αιώνα έλθει σε γόνιμη αντιπαράθεση ως και οικειοποίηση μιας *Romanness*, διάχυτης στους χώρους που κατακτούσαν και εγκαθίσταντο –και που

«Die “Hellenis” als Mitte der Ökumene: Theodoros Laskaris über den Ursprung von Philosophie, Weisheit und Wissenschaft», Theodora Antonopoulou, Sofia Kotzabassi, Marina Ξουκaki (επιμ.), *Myriovivlos. Essays on Byzantine Literature and Culture*, Μόναχο 2015, σ. 200, υποσημείωση 13.

39. Έσμεν γάρ οὖν ὡν ἡγεῖσθέ τε καὶ βασιλεῦτε Ἕλληνας τὸ γένος, ὡς ἢ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ Ἕλλησι δὲ οὐκ ἔστιν εὐρεῖν ἥτις ἄλλη οἰκειότερα χώρα οὐδὲν μᾶλλον προσήκουσα ἢ Πελοπόννησός τε καὶ ὅση δὴ ταύτῃ τῆς Εὐρώπης προσεχῆς τῶν τε αὐτῶν νήσων αἰ ἐπικείμεναι. Ταύτην γάρ δὴ φαίνονται τὴν χώραν Ἕλληνας αἰεὶ οἰκοῦντες οἱ αὐτοὶ ἐξ ὅτου περ ἄνθρωποι διαμνημονεύουσιν, ἔγραφε το 1418 προς τον δεσπότη του Μυστρά Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο. Σπυρίδων Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 3, Αθήνα 1926, σ. 247-248.

40. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1, 1204-1669, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 140 (Βησσαρίων, 1440, προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, δεσπότη του Μυστρά). Για την πολιτική θεώρηση του Βησσαρίωνα, βλ. Χρύσα Μαλτέζου, Άννα Παλαιολογίνα Νοταρά: μια τραγική μορφή ανάμεσα στον βυζαντινό και τον νέο ελληνικό κόσμο, Βενετία 2004.

41. Christos Malatras, «The Making of an Ethnic Group: The “Romaioi” in the 12th-13th Centuries», Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Πρακτικά, τ. 3, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 419-430, http://www.eens.org/wordpress/wp-content/uploads/2012/05/Identities-in-the-Greek-world-Granada-2010-Congress-Vol_3-2011-isbn_978-960-99699-5-61.pdf (τελευταία ανάκτηση: 18.2.2017).

42. Βλασία Κατσαρού, *Εκκλήσεις Λογίων προς τη Δύση: ταυτότητες σε μετάβαση (15ος-17ος αι.)*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2013.

43. Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος-αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1998· Paraskevas Konortas, «Romanités et hellénismes ottomans: approches terminologiques», Ανδρέας Helmis, Nathalie Kalnoky, Soazick Kerneis (επιμ.), *Vertiges du droit. Mélanges franco-helléniques à la mémoire de Jacques Phytillis*, Παρίσι 2011, σ. 269-288.

ανήκαν προηγουμένως στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.⁴⁴ Έτσι, επί Οθωμανών, ειρωνική τη τύχη, ο όρος *rum* ενδύεται το περιεχόμενο του άπιστου (*kefere*) *re'ayia*/υποτελούς της αυτοκρατορίας. Ίσως δεν είναι άτοπη μια αναγωγή εδώ: Σύμφωνα με την *Επαναγωγή* (9ος αι.) του Λέοντος ΣΤ' η πίστη στον αυτοκράτορα ήταν το χαρακτηριστικό των υπηκόων του και τουτον τον νόμον αυτοκρατορικῶς τε καὶ παντοκρατορικῶς πάντων τῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν πιστῶν ἀνδρῶν κρατεῖν κελεύομεν.⁴⁵ Ο *rum re'ayia* είναι πια ο «άπιστος», μη μουσουλμάνος, χριστιανός υποτελής του νέου αυτοκράτορα, του Σουλτάνου.

Χάνει ο όρος την ένδοξη αυτοκρατορική του απόχρωση, αποκτά όμως μια λαϊκή αποδοχή του υποτελούς μεν στον Σουλτάνο, πλην όμως και διαφορετικού από τους λοιπούς μουσουλμάνους υποτελείς. Μέσω της αυτοαπόκλησης ως *Ρωμηοί* ενδύονται, υπόδηλα, οι υποτελείς το παρελθόν της χαμένης αυτοκρατορικής αίγλης. Θρήνοι για την απώλεια της Ρωμανίας (*Ἀλί ἐμᾶς καὶ βᾶι ἐμᾶς, ἴπαρθεν ἡ Ρωμανία!*),⁴⁶ για τον θάνατο του βασιλιά Κωνσταντίνου (*Τὴν Πόλιν ὄνταν ὄριζεν ὁ Ἕλλεν Κωνσταντῖνος*),⁴⁷ χρησιμοί και δοξασίες για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης⁴⁸ συγκρατούν το αυτοκρατορικό παρελθόν και συμβάλλουν στη λαϊκή πλέον ένδυση του όρου *Ρωμηός* με θρησκευτικό μεν περιεχόμενο για τις οθωμανικές⁴⁹ και εκκλησιαστικές αρχές, αλλά βαθμιαία και με εθνικό. Έτσι οι όροι *Γραικός*, *Ρωμηός*, *Ἕλλην*, σε πολλά κείμενα, κυρίως τον 18ο αιώνα, αλλά και πιο πριν, ταυτίζονται και με την εθνοτική έννοια του Ἕλληνα.⁵⁰ Συχνά πλέον ο

44. Cemal Kafadar, «A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum», Sibel Bozdoğan και Gülru Necipoğlu (επιμ.), *History and Ideology. Architectural Heritage of the «Lands of Rum»*, *Miqarnas* 24 (2007) 7-25, edw 12. Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Παρασκευά Κονόρτα που έθεσε στη διάθεσή μου το άρθρο αυτό.

45. Προοίμιον, *Εισαγωγή (Επαναγωγή)*, εκδ. Ιωάννης και Ραπαγιωτίς Ζεπος, *Jus Graecoromanum*, τ. 2, Αθήνα 1931 [ανατύπωση: Άαλεν 1962] σ. 229-368· και πάλι ευχαριστώ τη συνάδελφο κ. Κατερίνα Νικολάου για την πληροφορία.

46. Γεώργιος Μέγας, «Οι τραπεζουντιακοί θρήνοι επί τη αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως», *Επιτηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 8 (1953-1954) 4-5.

47. Στο ίδιο, σ. 5.

48. Μεγάλη η βιβλιογραφία: βλ. Astérios Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821): esquisses d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982· Όλγα Ικράτσιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του 17ου αιώνα*, Αθήνα 1996.

49. Paraskevas Konortas, «From Tā'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community», Charles Issawi και Dimitri Gondicas (επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism. Politics, Economy and Society in the 19th Century*, Πρίνστον 1999, σ. 169-180.

50. Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης και Λονδίνο 2013, σ. 63-88· Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Ἕλληνας πολίτης»

όρος *Ρωμαίος* απαντά σε ελληνικές και οθωμανικές πηγές⁵¹ και ως εθνικό όνομα,⁵² χωρίς απαραίτητα να χάνει και την οικουμενικότητά του.⁵³

Ο όρος *Ρωμαίος/Ρωμηός* περιβλήθηκε με οικουμενικότητα, εν είδει αυτοκρατορικής, δεδομένης και της ανάδειξης του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου ως κυριαρχούσας εκκλησιαστικής αρχής για τους υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. *Ρωμηός* ήταν για το Πατριαρχείο ο ορθόδοξος πιστός – και είναι γνωστές οι θέσεις του Πασχάλη Κιτρομηλίδη για την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στην ανατολική και κυρίως τη νοτιοανατολική Ευρώπη⁵⁴ ή, κατά τον Raymond Detrez, της *Romaic Community*.⁵⁵ Εντούτοις, δεν μου είναι γνωστές πηγές – ή τουλάχιστον δεν είναι καθόλου συχνές – κατά τις οποίες Βούλγαροι ή Σέρβοι ή Αλβανοί αυτοαποκαλούνται *Ρωμηοί*. Τον όρο *Romano [Cattolico]* οικειοποιείται και η Καθολική Εκκλησία για το ποιμνίο της, σε αντιπαράθεση προς τον «υποτιμητικού» ενίοτε περιεχομένου όρο *Greco orientale*, όπως αποκαλεί τους ανατολικούς ορθοδόξους. Και εδώ και πάλι άλλο ένα οξύμωρο: Οι περί την Καθολική Εκκλησία πηγές της Κρήτης, τον 15ο και τον 16ο αιώνα, αναφέρονται σε *rapades grecos*, σχετικά με τη διαχείριση του κληροδοτήματος του Βησσαρίωνα για τους Ενωτικούς της Κρήτης.⁵⁶ *Greci-cattolici* ονομάζει τους Ελληνόρρυθμους Καθο-

---

Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», ο Ίδιος (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 13-78.

51. Η Σβετλάνα Ιβανόβα, «Το καθεστώς των Ελλήνων εμπόρων στη Ρωμυλία τον 17ο και τον 18ο αιώνα», Γιούρα Κονσταντίνοβα (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, μτφρ. από τα βουλγ. και επιμ. ελληνικής έκδοσης: Ανδρέας Λυμπεράτος, Ηράκλειο 2014, σ. 21-22, αναφέρει ότι σε οθωμανικά οικονομικά, κυρίως, κατάστιχα υπάρχουν κατά σειράν οι λέξεις ρουμ (*Έλληνας*), σαρφ (*Σέρβος*), μπουλγκάρ (*Βούλγαρος*), αρμενί (*Αρμένιος*), γιαχουντί (*Εβραίος*), εφλιάκ (*Βλάχος*), κιπτί (*Ρομ*), μπογκντάν (*Μολδαβός*), κ.ο.κ.

52. Από το πλήθος των πηγών, βλ. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα ... ήτοι τα μετά την άλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 462-463, όπου διακρίνει *Αλβανίτας, Τούρκους και Ρωμαίους*, σε σχέση με την εξέγερση των Ορλωφικών (1770) στην Πελοπόννησο.

53. Paschalis M. Kitromilides, «In the Pre-Modern Balkans...: Loyalties, Identities, Anachronisms», Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Greece and the Balkans*, ό.π., σ. 19-29.

54. Paschalis M. Kitromilides, *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2007. Για κριτική θεώρηση των σχετικών συζητήσεων, βλ. Nikolaos Chrissidis, «The World of Eastern Orthodoxy», Hamish Scott (επιμ.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*, τ. 1, *Peoples and Place*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2015, σ. 626-651.

55. Raymond Detrez, «Understanding the Pre-National(ist) Balkans: The “Romaic” Community», Paschalis M. Kitromilides και Anna Tabaki (επιμ.), *Greek-Bulgarian Relations in the Age of National Identity Formation*, Αθήνα 2010, σ. 21-69.

56. Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Το κληροδόχημα του Καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους Φιλενωτικούς της Βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967.

λικούς, αλλά και τους Ενωτικούς, η Καθολική Εκκλησία, και *Greci non uniti* ή *Greci scismatici* ή *Greci orientali*, όταν θέλει να διακρίνει ή και να χρωματίσει αρνητικά τους πιστούς της Ανατολικής Εκκλησίας. *Collegio Greco* αποκαλείται το πνευματικό ίδρυμα που ιδρύθηκε το 1576 στη Ρώμη, με στόχο τη διάδοση του καθολικού δόγματος στους Χριστιανούς της Ανατολής.⁵⁷ Στον ναό San Atanasio dei Greci η λειτουργία τελείται *a rito Greco* ή *a rito bizantino*. Στον αντίποδα, ο Κύριλλος Λούκαρις στις αρχές του 17ου αιώνα απευθύνεται στους ομοπίστους του ως Έλληνες και θυμίζοντάς τους τους περασμένους καιρούς.⁵⁸ Το 1732 ιδρύεται στο Παλέρμο το *Collegio Greco-Albanese*. Ο θρησκευτικός όρος ενδέεται και εθνοτικό περιεχόμενο: το σικελικό κολλέγιο απευθύνεται στους *Greci e Albanesi* καθολικούς ή *di chiesa unita* πιστούς της Σικελίας, αλλά και όσους Χριστιανούς από τη νοτιοανατολική Ευρώπη (κυρίως όμως από τις περιοχές της σημερινής Αλβανίας) επιθυμούσαν να μορφωθούν εκκλησιαστικά και όχι μόνο.⁵⁹ Είναι λοιπόν το θρήσκευμα, η γλώσσα, ο χώρος, που συχνά απλουστευτικά περιβάλλει την έννοια του *Greco* σε ιστοριογραφικές μελέτες;

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική αίγλη υποκρύπτει και η χρήση του όρου *Ρωμηός* από τους Φαναριώτες της Πόλης. Εύγλωττη η ιδεολογική αποτύπωση από τον φαναριώτη μεγάλο λογοθέτη Δημήτριο Καταρτζή. Σε πυκνό λόγο του, το 1783, προκρίνει αντί του υποτιμητικού, κατά τη γνώμη του, όρου *Γραικός* ή του εθνικού / ειδωλολάτρη Έλληνα τον όρο *Ρωμηός*, συντάσσει *Γραμματική της ρωμαϊκίας γλώσσας*.⁶⁰ Διατυπώνει την υποκρυπτόμενη αυτοκρατορικού περιεχομένου εθνοθρησκευτική ταυτότητα για τους πιστούς του Πατριαρχείου, υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που όμως διαθέτουν εκκλησιαστική και κοινοτική αυτονομία:

Λέγωντας Έρωμηό χριστιανό έννοω έναν πολίτη ένοϋ έθνους, πού με τὰ δύ' όνόματ' αυτά τόν δηλοϋνε αυτόνα [...]. Όθεν καί συνιστοϋμ' ένα έθνος πού έν ταϋτῶ μᾶς δένουν οί έκκλησιαστικοί μας ἄρχοντες με τή διοίκηση τήν άνωτατη κ' άναμεταξύ μας [...]. Ώντας λοιπόν κ' έμείς όπωςοϋν ένα έθνος, κ' έχωντας πατρίδα φίλον έδαφος,

57. Ο Ίδιος, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700): Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη 1980.

58. Κυρίλλου Λουκάρεως, πάπα και πατριάρχου Αλεξανδρείας, *Διάλογος βραχύς, ... Τα του διαλόγου πρόσωπα Ζηλωτής και Φιλαλήθης*, εκδ. Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας ...*, τ. 1, Πετρούπολη 1891, σ. 220-230, εδώ 226-227.

59. Francesco Scalora, «Giuseppe Crispi (1781-1859) e la cultura greca antica e moderna nella Sicilia del XIX secolo», *Hylli i Dritës* 35/1-2 (2015) 336-373.

60. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, εκδ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970. Επίσης: Γιάννης Σούριας, *Ανεβαίνοντας τον Ελικώνα. Για την ποίηση του Γένους την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2018, σ. 18-25.

πρέπει να 'χουμε οικείαις ιδέαις πού μᾶς τεριάζουν [...], και για τούτο χαρακτηρίζοντας τὸ ἔθνος μας πρέπει νὰ σπουδάξ' ἕνας Ῥωμηὸς χριστιανὸς νὰ τῆς ἀποχτᾶ.⁶¹

Ο Καταρτζής εκφράζει το μεταίχμιο του παλιού με το νέο. Κατά τα πενήντα χρόνια πριν από την Ελληνική Επανάσταση πληθαίνουν κείμενα των λογίων, στα οποία οι συγγραφείς παίρνουν θέση για τη χρήση του ενός ή του άλλου ονόματος. Οικονομική πρόοδος, ίδρυση σχολείων, ανάπτυξη των Γραμμάτων κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, κοινωνική άνοδος και κυρίως ἔμποροι και λόγιοι της Διασποράς οδηγούν στη στροφή προς την αρχαιότητα και στη γενίκευση για τη συνειδητοποίηση της εθνικής αναγωγής.

Η παρουσία των *Γραικών/Ρωμηών/Ελλήνων* στη Διασπορά, που κινήθηκαν ανάμεσα σε αυτοκρατορίες με πλειοψηφία πληθυσμών καθολικού δόγματος (Βενετία,⁶² Αψβούργους), αλλά και ορθόδοξου (Ρωσία), εμπλουτίζει με πολλαπλά επιχειρήματα τη διαφοροποίηση της απόκλησης και αυτοαπόκλησης των μετακινούμενων. Η μετανάστευση καλλιεργεί κατάλληλες συνθήκες για τη διαμόρφωση συνειδήσεων, αλλά και ανάδειξη των προβλημάτων ταυτότητας. Το «εμείς και οι άλλοι» διαμορφώνεται σε φιλικό ή όχι περιβάλλον υποδοχής. Οι μετακινούμενοι, έχοντας στην πρώτη νεότερη εποχή τις αδιαμόρφωτες ενίοτε συλλογικές τους ταυτότητες, καθορίζονται από την τοπική καταγωγή, αλλά και από τη γλώσσα, το θρήσκευμα και τις συνήθειές τους. Στους χώρους υποδοχής αντιμετωπίζονται συνήθως συλλογικά, με καθοριστικό στοιχείο τον ευρύτερο χώρο προέλευσης, αλλά κυρίως τη γλώσσα ή/και το θρήσκευμα. Οι μετακινούμενοι εγκαθίστανται σε νέους τόπους ως πρόσφυγες, ως λόγιοι ή ως ἔμποροι. Τα αιτήματά τους με σκοπό την ίδρυση ναών και κοινοτήτων απευθύνονται προς τις καθολικές αρχές (βενετικές,⁶³ παπικές, ή κεντροευρωπαϊκές αυτοκρατορικές)⁶⁴ ή και προς τους ομόδοξους ρώσους αυτοκράτορες, αλλά και από τα μέσα του 19ου αιώνα προς τα νέα εθνικά κράτη (όπως τη Ρουμανία).⁶⁵ Στη διαδικασία αυτή προκύπτουν πολλαπλά επίπεδα προσδιορισμού των νεοερχομένων, τόσο από τις αρχές υποδοχής, όσο και από τους τρόπους αυτοαπόκλησης των μετακι-

61. Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 43-46. Επίσης: Ξούριας, ό.π., σ. 18-25.

62. Monique O'Connell, *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη 2009.

63. Χρύσα Μαλτέζου, «Οι Έλληνες μέτοικοι στη Βενετία μετά την Άλωση. Ταυτότητα και εθνική συνείδηση», *Θησαυρίσματα* 35 (2005) 175-184.

64. Όλγα Κατσιαρδή-Heising, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1986, σ. 31-48.

65. Δημήτριος Κοντογεώργης, *Η ελληνική διασπορά στη Ρουμανία. Η περίπτωση της ελληνικής παροικίας της Βραϊλας (περ. 1820-1914)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2012, σ. 111-123.

νομένων. Η μετεξέλιξη των όρων εξαρτάται: α) από την πολιτική τακτική των αρχών υποδοχής και την ανοχή ή μη⁶⁶ έναντι των θρησκευτικών δογμάτων των νεοερχομένων, αλλά και από την απόφαση των αρχών να παραχωρηθούν προνόμια για τη νέα εγκατάσταση, ανάλογα με τη θρησκευτική και κυρίως την οικεία οικονομική πολιτική· β) από τη χρήση επί αιώνες του όρου *Greco*, προκειμένου για τους κατοίκους τους προερχόμενους από τη νοτιοανατολική Ευρώπη, τους ομιλούντες ή τουλάχιστον χειριζόμενους την ελληνική γλώσσα ή πάντως από περιοχές που τα αναγεννησιακά, αλλά και αργότερα τα κλασικιστικά περιβάλλοντα είχαν εντάξει στον γεωγραφικό χώρο της *Graecia*.⁶⁷ Η *Graecia* εκτεινόταν στα όρια του σημερινού ελληνικού κράτους, περιοριζόταν στον χώρο από τον νότο ως τη Θεσσαλία, αλλά και έφτανε ως τον Δούναβη, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τη *Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, 1797.⁶⁸ Στις χώρες υποδοχής και στη γλώσσα των πρώτων προνομίων, οι νεοερχόμενοι στις κατεχοχόν καθολικές αυτοκρατορίες εντάσσονταν συλλήβδην στην ομάδα των «μη Καθολικών».⁶⁹ Πρώτο κοινό χαρακτηριστικό, λοιπόν, συνιστά το δόγμα τους ως *Greci-orientali, greci non uniti, greci scismatici*. Ο όρος κάλυπτε και τους σερβικής καταγωγής («ιλλυρικής» ενίοτε, κατά τις πηγές) και Βλάχους / Αρωμόνους ορθοδόξους των Βαλκανίων. Ο Traian Stoianovich, με το άρθρο του «The Conquering Balkan Orthodox Merchant»,⁷⁰ έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη μελετών που χρησιμοποίησαν τον όρο *Greek / Orthodox* για όλους τους παροίκους (Έλληνες, Σέρβους, Αρωμόνους και ενίοτε Βουλγάρους και Αλβανούς), χωρίς ιδιαίτερους προσδιορισμούς, που όμως συχνά οι πηγές αποκάλυπταν.⁷¹ Στην ουγγρική, μάλιστα, ο

66. Olga Katsiardi-Hering και Ikaros Madouvalos, «The Tolerant Policy of the Habsburg Authorities Towards the Orthodox People From South-Eastern Europe and the Formation of National Identities (18th-early 19th Century)», *Balkan Studies* 49 (2014) 5-34.

67. George Tolias, «Nikolaos Sophianos's Totius Graeciae Descriptio: The Resources, Diffusion and Function of a Sixteenth-Century Antiquarian Map of Greece», *Imago Mundi* 58/2 (2006) 151-182· Χάρης Μελετιάδης, *Αναγεννησιακές τάσεις στη νεοελληνική λογοισύνη*. Νικόλαος Σοφιανός, Θεσσαλονίκη 2006.

68. Ρήγας Βελεστινλής, *Η Χάρτα της Μεγάλης Ελλάδος*, Βιέννη 1796-1797 [ανατύπωση: *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, με την υποστήριξη της Ακαδημίας Αθηνών, Δημήτρης Καραμπερόπουλος (επιμ.), Αθήνα 1998].

69. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. 1, ό.π., σ. 82-83, 120-125, 205-208, 261-267.

70. Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History* 20 (1960) 234-313.

71. Vaso Seirinidou, «When the Turk is a Greek Orthodox and the Vlach a Native Austrian. Greek "Tourkomerites" and "Entopioi" in 18th-19th Century Vienna», Maria Efsthymiou (επιμ.), *La société grecque sous la domination ottomane. Économie, identité, structure sociale et conflits*, Αθήνα 2010, σ. 79-92· βλ. και μελέτες στο Olga Katsiardi-Hering και Maria A. Stassinopoulou (επιμ.), *Across the Danube. Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th-19th C.)*, Λέιντεν 2017.

όρος *görög* σήμαινε τον έμπορο. Πολλοί ερευνητές της Διασποράς, ερχόμενοι αντιμέτωποι με τον όρο *Greco/Griechen*, θεωρούν ότι έτσι δεν αποδιδόταν ο Έλληνας στην εθνικότητα, αλλά ο ορθόδοξος.⁷² Η ελληνική γλώσσα, ως γνωστόν, ήταν για την εποχή η *lingua franca* της παιδείας και του εμπορίου. Κατά τη γνώμη μου, όσο απλουστευτικό είναι να δίδεται στον όρο *Griechen/Greco* μόνο εθνικό περιεχόμενο, άλλο τόσο είναι, για την περίοδο που εξετάζουμε, να περιβάλλεται μόνο με θρησκευτικό περιεχόμενο. Αυτό φαίνεται και από τις ρωσικές πηγές που αναφέρονται στις εντός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας παροικίες των *grk/grck* (*Γραικών* ή *Ρωμηών*, κατά την αυτοαπόκληση των παροίκων) με προέλευση την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁷³

Το εθνικό πια περιεχόμενο των όρων *Greco* = *Γραικός/Ρωμηός/Έλληνας* αποδεικνύεται περισσότερο, όταν στον ύστερο 18ο αιώνα αρχίζουν οι αντιπαραθέσεις –και πολύ συχνά ο χωρισμός– Ελλήνων και Σέρβων στη διαχείριση των ναών και των κοινοτήτων τους (*nazione/γένος* αποκαλούνταν και αυτοαποκαλούνταν) στην κεντροευρωπαϊκή διασπορά.⁷⁴ Εντυπωσιακή είναι η επιχειρηματολογία, ήδη το 1770, των Ελλήνων της Τεργέστης που υποστήριζαν τα δικαιώματά τους απέναντι στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνος, τον οποίο 15 χρόνια πριν είχαν οικοδομήσει μαζί με τους Σέρβους: *Ο καθένας έχει πεισθεί ότι η ενότητα της θρησκείας δεν μπορεί να σχηματίσει και την ενότητα της Nazione. Από τα παλιά χρόνια διακρίνονταν οι Nazioni των Ασσυρίων, Φοινίκων, Χαλδαίων, Μήδων, Σκυθών και στους αιώνες μας τόσες και άλλες Nazioni, αν και θυγατέρες της ίδιας εκκλησίας· γι' αυτό δεν μπορεί το δίκαιο (il jus) μιας Nazione να είναι κοινό για όλες.*⁷⁵ Γύρω στα 1800, και στη λοιπή Ευρώπη η θρησκευτική ταυτότητα υποχωρεί υπέρ της κοινωνικής και εθνικής.⁷⁶ Στον αυτοπροσδιορισμό των παροίκων στην κεντρική Ευρώπη συνέβαλε η αψβουργική πολιτική: οικονομική, θρησκευτική, εκπαιδευτική. Και γενικά πρέπει να επισημανθεί ότι η διασπορά, με την επίδραση της παιδείας, την εκτύπωση βιβλίων, τον διάλογο των λογίων με το διαφωτιστικό και

72. Αντιπροσωπευτικό το κείμενο της Márta Bur, «Handelsgesellschaften-Organisationen der Kaufleute der Balkanländer in Ungarn im 17.-18. Jahrhundert», *Balkan Studies* 25 (1984) 267-307.

73. Γιάννης Καρράς, *Εμπόριο, Πολιτική και Αδελφότητα: Ρωμιοί στη Ρωσία, 1700-1774*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2010· Nikolaos Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Ντεκάμπ 2016, σ. 22-34.

74. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. 1, ό.π., σ. 67-122.

75. Στο ίδιο, σ. 116.

76. Gonthier-Louis Fink και Andreas Klinger (επιμ.), *Identitäten. Erfahrungen und Fiktionen um 1800*, Φραγκφούρτη 2004, ιδίως τα άρθρα: Jutta Heinz, «Kulturelle Identität als "Einheit in der Mannigfaltigkeit". Zur Begriffsgeschichte von Kultur und Identität und literarischen Identitätskonzepten um 1800», σ. 135-154 και Michael Maurer, «Konfessionelle Identität um 1800», σ. 235-256.

το επαναστατικό ιδεολογικό περιβάλλον της Δύσης και την ώσμωση με τα νέα ιδεολογικά ρεύματα, υπήρξε ο χώρος όπου δυνάμωσε ο εθνικός προσδιορισμός του *Greco / Γραικού*. Αυτή η ώσμωση οδήγησε τον Κοραή να προκρίνει τη χρήση του όρου *Γραικός*⁷⁷ αντί του *Ρωμής*, που θύμιζε υποταγή και υποδούλωση, ή του *Έλληνας*, που αναφερόταν στους αρχαίους Έλληνες –ή και σε μεταγενέστερη φάση του *Γραικορωμαίος*.⁷⁸ Ο Ρήγας στο *Σύνταγμά* του επέλεγε τον όρο *Ελληνική Δημοκρατία* –όχι όμως απαραίτητα με το εθνικό στενό περιεχόμενο που ενίοτε του αποδίδεται.⁷⁹ Μολονότι ο όρος *Έλλην* δεν απαντά ως προσδιορισμός στον *Θούριό* του, καλεί ώστε *Βουλγάροι κι Άρβανίτες, Άρμένιοι και Ρωμιοί* (στίχ. 45) να εξεγερθούν για την ελευθερία, και η πρόσκληση προς όλους διαμορφώνεται: *Σᾶς κράζει ἡ Ἑλλάδα, σᾶς θέλει, σᾶς πονεῖ / ζητᾶ τὴν συνδρομὴν σας μὲ μητρικὴν φωνή* (στίχ. 84-85). Στα κείμενα *Ρωσαγγλογάλλος* και *Ελληνική Νομαρχία ἢτοι Λόγος περί Ελευθερίας* (1805, 1806), ο όρος *Έλλην* επικρατεί. Αρχίζει η συνειδητοποίηση ότι θα πρέπει να οδεύσουν προς την ελευθερία με *ίδιες δυνάμεις*. Από το 1805 ο Κοραής εγκαινιάζει την έκδοση της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* του. Κάθε τόμο τον προλογίζει με τους *Αὐτοσχέδιους στοχασμούς περί τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης*.⁸⁰ Ο όρος *Έλλην* επιβάλλεται στις προκηρύξεις και τα συντάγματα της Επανάστασης του 1821.⁸¹ *Ἀπόγονοι τοῦ σοφοῦ καὶ φιλανθρώπου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων, σύγχρονοι τῶν νῦν πεφωτισμένων καὶ εὐνομουμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης* αυτοαποκαλούνταν στη Διακήρυξη της Πρώτης Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου.⁸² Ένας διαρκής φαντασιακός διάλογος με την *ευνομουμένη, φωτισμένη, σοφή, χριστιανική* Ευρώπη, στην οποία θα εντασσόταν το νέο ελεύθερο κράτος των Ελλήνων, θα επικρατούσε στα επαναστατικά κείμενα.⁸³

77. Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), *Ἄσμα Πολεμιστῆριον, Ἀνώνυμο ἔργο του Κοραή*, Αθήνα 1982.

78. Alexis Politis, «From Christian Roman Emperors to the Glorious Greek Ancestors», David Ricks και Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Άλντερσσοτ, Ashgate, 1998, σ. 1-14.

79. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Επανεκτιμώντας την επαναστατική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 80/2 (2005) 134-154.

80. Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, εισαγωγή Κ. Θ. Δημαρά στην ανατύπωση, τ. 1, Αθήνα 1984, και εισαγωγή Εμμανουήλ Φραγκίσκου στον τ. 2, Αθήνα 1988.

81. «Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος. Ἡ ὥρα ἦλθεν, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες! ...», προκήρυξη Ἀλέξανδρου Υψηλάντη (24 Φεβρουαρίου 1821), Ιωάννης Φιλίππων, *Δοκίμιον Ἱστορικόν περί της Ἑλληνικῆς Επανάστασεως*, τ. 2, Αθήνα 1860, σ. 79.

82. *Αρχεῖα της Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τ. 3, *Αἱ Ἐθνικαὶ Συνελεύσεις*, Αθήνα 1971, σ. 40.

83. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Νὰ ἐξομοιωθῶμεν μὲ τοὺς λοιποὺς συναδελφοὺς μας Εὐρωπαίους χριστιανούς»: ἡ ἰδέα της Ευρώπης σε ἑλληνικά κείμενα στα χρόνια γύρω από την Επανάσταση του 1821», Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Πολιτικοὶ Προσανατολισμοὶ του Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἴδρυμα της Βουλῆς των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμὸ και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σ. 33-64.

Το έθνος-κράτος ανασηματοδότησε ρεύματα του παρελθόντος. Ιδεολογικές ανησυχίες στο επίπεδο λογίων θύμιζαν αντίστοιχες του 15ου αιώνα. Οι Μολδαβοί και οι Βλάχοι και, εν μέρει, οι Τρανσυλβανοί, από τα τέλη του 17ου και κυρίως τον 18ο αιώνα, «ανακαλύπτουν» σταδιακά το ρωμαϊκό τους παρελθόν ή ανάγουν την εθνική ιδεολογία και επιλέγουν τον όρο «Ρουμάνος» (*Romano*) ως εθνικό προσδιορισμό.⁸⁴ Η έννοια της *Ρωμηοσύνης* (*Romanitas*) εξακολούθησε να επιζεί σε πολλαπλά επίπεδα έως σήμερα στην ορθόδοξη και ελληνορθόδοξη Ανατολή. Η συμβολή όμως των ελλήνων διαφωτιστών, ο κλασικισμός και ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός, παράλληλα με την εμφάνιση της ιδεολογίας του εθνικισμού, συνιστούσαν το πλαίσιο για την επικράτηση του όρου Έλλην. Ο όρος Έλλην επιβλήθηκε στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας και της κρατικής υπόστασης για τον υπήκοο του νέου εθνικού κράτους.⁸⁵

http://foundation.parliament.gr/VoulhFoundation/VoulhFoundationPortal/images/site_content/voulhFoundation/file/Books/soma_low.pdf (τελευταία ανάκτηση: 4.7.2017)· βλ. και Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνες*, Αθήνα 2006.

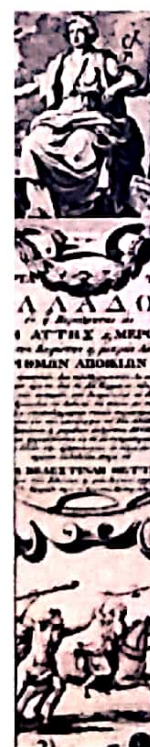
84. Η βιβλιογραφία είναι μεγάλη· βλ. ενδεικτικά Adolf Armbuster, *La Romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, Βουκουρέστι 1977· Lidia Cotovanu, *Migrations et mutations identitaires dans l'Europe du Sud-Est (vues de Valachie et de Moldavie, XIVe-XVIIe siècles)*, Thèse de Doctorat nouveau régime, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2014, σ. 549-592.

85. *Νόμος της Επιδάφρου ήτοι Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος ...*, 1822, §§ α-ιγ'. Βλ. και Dimi- trios Tziovas (επιμ.), *Re-imagining the Past. Antiquity and Modern Greek Culture*, Οξφόρδη 2014.

ΕΛΛΗΝ ΡΩΜΗΟΣ ΓΡΑΪΚΟΣ

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ
ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ
& ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Όλγα Κατσιαρδή-Hering
Αναστασία Παπαδία-Λάλα
Κατερίνα Νικολάου
Βαγγέλης Καραμανωλάκης

ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ 7 / ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΥΡΑΣΙΑ